

Molnár László

Az etika szerepe a technikai fejlődésben*

Az 1933-as chicagói világkiállítás jelszava a következőképpen fogalmazott: „A tudomány felfedezi, a zseri feltalálja, és az ipar megvalósítja az új dolgokat, mi pedig alkalmazkodunk hozzájuk; azok alakítanak bennünket”.¹ Ez a konszenzus azonban ma már nem áll fenn. Különösen a globális környezeti problémák rendítették meg, hiszen ezek a technikai és gazdasági fejlődés következtében alakultak ki. Ennek felismerésével hitelét veszti az a felfogás, miszerint a technikai innováció önmagában jó, és így nem szorul igazolásra a társadalom számára.

Az etika és a technikai fejlesztés (fejlődés) viszonyáról. Egy koncepció alapvonalai

Nem véletlen, hogy az Európai Akadémia kutatói – akik a tudományos-technikai fejlődés következményeit vizsgálják – ezt a tényt tekintik elemzéseik kiindulópontjának.² Felfogásukat a következőkben foglalják össze: „Az, hogy a tudományos-technikai haladás következményei sokféle problémával és új kihívásokkal járnak együtt, hogy a technikai »haladás« lényegileg ambivalens, hogy az új nem önmagától azonos a jóval, abban a tekintetben messzemenő konszenzus van. Ha pedig az új nem vonja maga után szükségyszerűen a jót, akkor megfogalmazódik az a kérdés, amely ennek az újnak a megítélésére vonatkozik.”³ „Ezt a felfogást mégsem vallották – és vallják – mindenütt. A technika formálását mint súlyos társadalmi problémát és

* Ez a tanulmány az OTKA támogatásával készült. Témaszám: T 031862

¹ A jelszót idézi *Arnold Pacey: The Culture of Technology*, Basil Blackwell, 1983, 25. o.

² *Armin Grunwald és Stephan Saupe (szerk.): Ethik in der Technikgestaltung*, Springer, 1999. *Wissenschaftsethik und Technikfolgenbeurteilung. Schriftenreihe der Europäischen Akademie zur Erforschung von Folgen wissenschaftlich-technischer Entwicklungen 2. k.* Sorozatszerkesztő: *Carl-Friedrich Gethmann*

³ *Armin Grunwald és Stephan Saupe: Technikgestaltung und Ethik. Eine Einführung in: Grunwald és Saupe (szerk.), i. m. 1. o.*

mint ugyanolyan komoly kihívást, lényegében csak a hetvenes évek óta ismerik.”⁴ Korábban a technikai fejlesztés mindenféle etikai vagy társadalmi reflexió nélkül történt, az újnak és jónak egyfajta, a haladással kapcsolatos optimizmus jegyében történő azonosítása következtében. Szerintük: „Már ez a megfigyelés is világossá teszi, hogy a technika fejlesztésének (alakításának) és ennek a *reflektáló* etikának az összekapcsolása nem *szükségszerű*.”⁵

A fenti megállapítás azonban kiegészítésre szorul. Mert ha csak azt állapítjuk meg, hogy ez az összekapcsolás nem szükségszerű, még nem tudjuk, hogy mi ennek az oka. Általánosan ismert és elterjedt az a gyakorlat és az annak megfelelő felfogás, miszerint a műszaki fejlődés (fejlesztés) mindenféle etikai reflexió nélkül is végbemegy. A probléma elemzése során abból kell kiindulni, hogy a technikai fejlődés nem tekinthető morálisan semleges folyamatnak. Ezért a technológiai lehetőségek közötti választásnak mindig vannak morális vonatkozásai. Ezek pedig etikai elméletek segítségével értékelhetők, még akkor is, ha a morális vonatkozások implicit módon vannak jelen, mert explicitté tehetők. Így az etika valamely típusával mindig számolnunk kell. Ennek során sajátos helyzettel van dolgunk, amikor a döntéshozó ragaszkodik ahhoz, hogy nagyon jól meg lehet lenni etika és etikai szabályozás nélkül. Tekintetbe véve azt a tényt, hogy a technika esetében „megfagyott” tettekkel van dolgunk, és ennek következtében a technikának mindig vannak morális vonatkozásai, meg kell vizsgálni azt a lehetőséget, hogy vajon az etika relevanciájának, azaz az etikai szabályozásnak tagadása maga nem tekinthető-e az erkölcs egyfajta elméletének, azaz etikának.

Azt is lehetne mondani, hogy az előbbi gondolat nem más, mint egyfajta játék a szavakkal. Ennek a megválaszolására a következőket állítom: az etikának mint a technikai fejlődés etikai reflexiójának szükségtelenségére vonatkozó felfogás lényegében azonos azzal, ami a cselekvés etikai szabályozásának szükségességét általában tagadja, azaz az etikai egoizmussal: az etikai egoizmusnak a technikai fejlődésre történő alkalmazásának tekinthető. Az etikai egoizmus szerint saját érdekünk érvényesülésének elősegítése mindig ésszerű és erkölcsös. Másrészt azt is mondhatjuk, hogy valami hiba van az etikai egoizmusban, mert ez az elmélet kizárja az önérdéken túlmenő pártatlanságot. Annak ellenére, hogy az etikai egoizmus felfogása evidensnek tűnik, alkalmazása esetén zsákutcába jutunk. Eszerint ugyanis mindig csak önérdékünk számít, mások érdekeit nem vehetjük tekintetbe. A pártatlanság itt azt jelenti, hogy vannak olyan általános morális követelmények, amelyek tekintetbe veszik mások érdekeit is. Az etikai egoizmus nem képes arra, hogy ezt megtegye. Ezért ez a felfogás kizárja az érdekkonfliktusok mindenféle mértékadó és pártatlan etikai szabályozását.

Az etikai egoizmus tehát nem egyeztethető össze a konfliktusok etikai szabályozásával. Így az etikai egoizmus esetében a morális elvek nem működhetnek, azaz nem tudják szabályozó funkciójukat ellátni.

Szerintem mind a technikai fejlődés (fejlesztés) etikai reflexiót szükségtelennek tekintő nézetét, mind az etikai egoizmust (mint lényegében azonos koncepciókat) el kell vetni.⁶ A technikai fejlődés etikai szabályozását kizáró

⁴ *uo.*

⁵ *uo.*

⁶ Lásd erről bővebben *Kurt Baier*, *Egoism* in: *Peter Singer* (szerk.): *A Companion to Ethics*, Blackwell, Oxford, 1994, 197–204. o.

nézet elvetésének oka egyrészt az, hogy a konfliktusok etikai szabályozásának tagadásával a döntéshozók megfosztják magukat döntéseik morális igazolásának lehetőségétől. Másrészt pedig azért kell ezt a gyakorlatot elutasítanunk, mert ennek során a döntéshozótól különböző érdekek – legyen az más egyének, csoportok érdeke, vagy akár a közérdek – figyelembevétele merőben esetleges. Tehát nem arról van szó, hogy vajon a műszaki fejlesztésre vonatkozó döntéseink során bevonjunk-e etikai vonatkozásokat számításainkba, hanem arról, hogy a technikai folyamatok szabályozása számára milyen etikát válasszunk.

Grunwald és Saupe az etikát a következőképpen fogják fel: „Az etika számunkra a »helyes« morálra vonatkozó reflexió elmélete... Az erkölcsök egy egyén, egy csoport vagy a társadalom cselekvéseit ténylegesen irányító elvek és szabályok. Az etika ezzel szemben azon cselekvési szabályok igazolásával foglalkozik, melyek a pusztán partikuláris erkölcsök érvényén túllépő érvényességre tarthatnak igényt. Az etika elsősorban azon konfliktusok (diszkurzív) leküzdésére szolgál, amelyek a különböző erkölcsi felfogású cselekvők tetteiből vagy terveiből adódnak. Ha az erkölcsi felfogások a cselekvést és a döntést közvetlenül orientálják, akkor az etika feladata az, hogy *konfliktus esetén* ezeken túlmenően orientáljon. Sok erkölcs létezik, de csak egy etika van.”⁷

Az előbbieket alátámasztására pedig egy lábjegyzetben a következőket jegyzi meg: „Az etika egysége az etika nevű reflexiós tudományra vonatkozik, ez pedig nincs ellentmondásban azzal, hogy különböző »etikai iskolák« vannak (gondoljunk csak a kötelesség-, erény- és haszonelvű etika közti különbségekre).” Ennek megfelelően szerintük bár „az erkölcsöknek *tényszerű érvényessége* van, mégis csak az etikai reflexió képes *legitimálni* a *normatív érvényesség* értelmében. Az erkölcsök pluralisztikus sokasága ezzel egyáltalán nem mond ellent az etika lehetőségének, hanem éppen annak gyakorlati előfeltételét alkotja: Ezen sokféleség nélkül – azaz ha egyetlen erkölcs lenne mindenki számára kötelező, és nem vonnák kétségbe – nem lenne szükség reflexióra, mert nem kerülne sor etikailag releváns konfliktusokra.”⁸

Szerintük a következő előfeltételei vannak annak, hogy az etika a gyakorlatot orientálja. „A filozófiának (itt az etikának) a tényszerűséggel szemben kritikai igénnyel kell fellépnie. Ha egyedül a tények (das Faktische) irányítanák a cselekvést, akkor nem lenne szükség etikára.” „Az etikának nemcsak eredményei érvényességét kell megkövetelnie, hanem (procedurálisan) be is kell váltania azt, és így kell biztosítania, hogy eredményei túllépjenek a szubjektivitáson: »tudománynak« és nem spekulatív metafizikának kell tekintenie magát, hogy argumentatív megalapozott, általánosan kötelező cselekvési ajánlásokat tudjon igazolni pluralista társadalmakban.”

„Végül az etikának biztosítania kell gyakorlati vonatkozását és nem szabad »gyakorlat nélküli elméletté« válnia.” De hogyan kell érteni az etika elméletének és a technikai fejlesztés gyakorlatának kapcsolatát? Ezt a következőképpen fogalmazzák meg: „Az etika a technika alakítása során ültethet át *közvetlenül* etikai normákat a technikai gyakorlatba, az etikai normák

⁷ Grunwald és Saupe, i. m. 3. o.

⁸ uo.

gyakorlatban történő megvalósítása sokféle reflexiós- és közbülső fok közvetítésén keresztül.”⁹ Grunwald és Saupe szerint az etika a technika tekintetében „gyakorlati relevanciával rendelkezik” abban az értelemben, hogy „a gyakorlat számára *potenciális* következményekkel kell járnia, eredményeinek meg kellene tudni jelenniük a megfelelő gyakorlati döntésekben és cselekvésekben. Ezzel az etika számára nem tényszerű, hanem *potenciális* hatékonyságot követelünk. Az etikának a társadalom meglévő eszköz-cél viszonyainak láncolatába kell integrálódnia, és ott kell egy pragmatikai »helyre« szert tennie. Itt arról a »helyről« van szó, ahol az etikai reflexió eredményei a technika alakításának tervezési és döntési folyamataiba belépnek, illetve beléphetnek.”¹⁰

Mi az etika?

Ezen összefoglalás után rátérek az egyes problémák elemzésére. Itt van mindjárt az első, talán a legalapvetőbb kérdés, ami az etika természetére vonatkozik. A fenti koncepció szerint az „etika... a »helyes« morálra vonatkozó reflexió elmélete”. Ezt elolvasva, felmerül a kérdés, hogy mi a „helyes morál”? Ki tudja megmondani azt, hogy melyik a „helyes” erkölcs egy modern, pluralista társadalomban, amelyben egymás mellett élnek a legkülönbözőbb életmódok, életfelfogások és az ezeknek megfelelő erkölcsök. Van-e itt valamelyik erkölcsnek kitüntetett szerepe? S ha van, melyik az és ki mondja meg, hogy melyik az, amit többre értékelünk a többinél?

Az általam feltett kérdésekre nem találtam választ e két szerző által szerkesztett kötetben, pedig aki azt állítja, hogy van „helyes” morál és az etika ennek az elmélete, annak azt is meg kell mondania, hogy a meglévő erkölcsök közül melyik az, illetve milyen módon találhatjuk meg azt. Ha abból indulunk ki, hogy „az etika... azon cselekvési szabályok igazolásával foglalkozik, amelyek a pusztán partikuláris erkölcsök érvényén túllépő érvényességre tarthatnak igényt”, akkor meg kellene tudnunk határozni az ilyen típusú szabályok jellegzetességeit. Továbbá azt is, hogy ezek miként viszonyulnak a pusztán partikuláris érvényűekhez. Erkölcsi konfliktus esetén különböző erkölcsi normák kerülnek egymással összeütközésbe. Ekkor kérdés, hogy miként adhatunk segítséget a különböző erkölcsi felfogású embereknek, hogy leküzdjék ezeket. Mi van abban az esetben, ha a különböző erkölcsök különböző kifejezésekkel vannak úgy megfogalmazva, hogy szabályaik nem fordíthatók le egymásra? Hogyan adható meg ekkor egy olyan, ezeken a partikularitásokon túlmenő erkölcsi szabályrendszer, azaz etika, amelynek nyelvére a konfliktusban álló morálok nyelvei lefordíthatóak? És végezetül: ki mondja meg és minek az alapján, hogy létezik-e egy ilyen szabályrendszer és ennek megoldásai elfogadhatóak-e a konfliktusban lévő felek számára.

Gyakorlatilag többféle racionalitást lehet és kell megkülönböztetnünk. Charles Perrow a problematika elemzése eredményeképpen háromfajta racionalitást különböztetett meg.¹¹

⁹ i. m. 4–5. o.

¹⁰ i. m. 5. o.

¹¹ Charles Perrow, *Normal Accidents*, Basic Books, New York, 1984, 325 o.

1. A *gazdasági, vagy abszolút racionalitást* (ami szűk, pontos, mennyiségileg kifejezett célokat követel). Ezt másként célracionalitásnak is nevezhetjük. Ennek során egy cél racionalitását a megvalósításához szükséges eszközökön mérjük. Eszerint például egy termék gyártása (a cél) akkor észszerű, ha a szükséges ráfordítás megfelelő mértékű eredményhez (haszonhoz) vezet.

2. A *korlátozott racionalitást*, ami hangsúlyozza a gondolkodási képességeink korlátozottságát, valamint abban a tekintetben fennálló képtelenségünket, hogy gyakran elérjük az abszolút racionalitást, vagy törekedjünk rá.

3. Végül a *társadalmi vagy kulturális racionalitást*, ami kiemeli a különbözőséget és a társadalmi kötelékeket.

A költség-haszon-elemzés az elsöre helyezi a hangsúlyt, a kockázatelemzők az elsőtől mozdulnak el a másodikhoz; Perrow pedig a harmadikat képviseli. Szerinte bár a közvélemény sok tekintetben tájékozatlan és így bizonyosan hibákat követ el a helyzet értékelésében, de a katasztrofális kockázatok tekintetében ezek a hibák kisebbek, mint az abszolút racionalitás, amely elhanyagolja a társadalmi és kulturális értékekben benne rejlő racionalitást.

Schwarz és Thompson pedig már a racionalitások, konszenzusok pluralitásának tényéből indul ki, amikor négy politikai kultúrát különböztet meg: a hierarchikusat/bürokratikusat, az individualistát /vállalkozóit, a környezetvédőt /egalitáriánust/ egyenlőségelvűt és a fatalistát. Eszerint a társadalom normális állapota nem a konszenzus, hanem annak hiánya és a probléma az, hogy miként érzünk el eseti konszenzust. Természetesen itt már a konszenzusnak is több – szerintük három – formája van (a fatalista számára ilyen nem létezik). S itt kell olyan szintézist létrehozni, ami valamelyik konszenzusforma dominanciáját jelenti.¹² A technika és a társadalmi választás általuk kidolgozott kulturális elmélete a természetre vonatkozó nézetek pluralitásából, azaz a racionalitásokéből indul ki. Elemzésük a következő két kérdés megfogalmazásával indul. Az egyik: „Ki vagyok én?” – ez a személyes identitásé. A második: „Hogyan viselkedjek?” – ami a társadalmi csoportban élő egyénekre nézve kötelező társadalmi előírások terjedelmére vonatkozik.

Az előbbi kérdésekre adott válasz a társadalmiság és a racionalitás főbb típusait írja le. Az individualista/vállalkozó egyének racionalitását a piac kultúrája formálja: ez a kultúra az egyéni autonómiát és szabadságot hangsúlyozza. A racionalitás ezen típusa szubsztantív: az individualistákat csak a „végeredmény” érdekli, a fő gondjuk tevékenységük végeredménye. Az énközpontú társadalmi viszonyok hálózatát részesítik előnyben. A kultúra másik típusa a hierarchista bürokrata. Ezek az emberek előnyben részesítik a hierarchikusan tagolt társadalmi csoportokat. Csoportjaik mindegyike rendezett és rangsorolt viszonyban áll egymással. A hierarchiákban a legfontosabb dolog az, hogy ki mit csinál. Az előbbieknél kevésbé törődnek tevékenységük eredményével, ezért racionalitásuk procedurális (eljárás) jellegű. Az emberek harmadik csoportja elveti mind a hierarchiát, mind az individualizmust. Ezek preferálják az egyenlőséget, valamint az önkéntes és egyenlőségre törekvő társadalmi csoportokat. Ezért őket egyenlőségelvűek-

¹² Michiel Schwarz és Michael Thompson, *Divided We Stand*, Harvester Wheatsheaf, New York, 1990

nek/környezetvédőknek nevezzük. Mivel individualista és hierarchikus tendenciák egyaránt fenyegetik őket, ezért racionalitásuk lényegében kritikai jellegű. A negyedik típus a fatalista. A fatalisták a társadalom peremén élnek. Nem tudják befolyásolni az eseményeket, és azok kimeneteleit olyan tényeknek tekintik, amelyeket el kell fogadni: „akár elszenvedik, akár élvezik, de sohasem teremtik” azokat.¹³

A racionalitás ezen típusainak a „természetre vonatkozó mítoszok” (természetfelfogások) négy típusa felel meg. Ezek a mítoszok a természetre irányuló cselekvéseink morális igazolásaként működnek. Például ha arról vagyunk meggyőződve, hogy a „természet jóságos”, akkor nem kell aggódnunk a veszélyes hulladék kezelésének kockázatai miatt, és nyugodtan folytathatjuk az olyan piaci ösztönzők alkalmazását, mint például az átruházható szennyezési jogok alkalmazása.¹⁴

A fogalmak ezen együtteseinek kognitív természetűek. Ezen felül a szerveződéssel kapcsolatos annak valamely módját preferálják, így politikai jellegűek is. Tehát *politikai kultúrák*.¹⁵ Hangsúlyozandó, hogy ebben az elméletben: „Az a központi gondolat, hogy a politika szereplőit a percepció és a stratégiai választás tekintetében csak korlátozott számú társadalmilag életképes kulturális orientációra vonatkoztatva osztályozhatjuk: ezek alkotják a négy politikai kultúrát.”¹⁶

A négy politikai kultúra*

	Bürokrata	Környezetvédő	Vállalkozó	Fatalista
Preferált szerveződésmód	Hierarchikus csoport	A korlátozott egyenlőség alapján szerveződő csoport	Én-központú hálózat	A szerveződési formák pereme
Bizonyosság (a természetről szóló mítosz) mint specifikus morális elv	A természet perverz és túrrelmes	A természet múltékony	A természet jóindulatú	A természet szeszélyes
Racionalitás	Procedurális (eljárás)	Kritikai	Szubsztantív	Fatalista
Alapvető kockázatok	A kontroll elvesztése (azaz a közbizalomé)	Katasztrófa jellegű, megfordíthatatlan és igazságtalan fejlemények	A piac működésére irányuló fenyegetés	-
Konszenzus modell és alkalmazásának módszere	Hipotetikus konszenzus; A természeti szabványok módszere	Direkt konszenzus; A kifejezett preferenciák módszere	Implicit konszenzus; A nyilvánított preferenciák módszere	Nincs konszenzus; A hierarchisták eszméi nem valósíthatók meg, képtelen a preferenciák kifejezésére. Együtt halad, de nem választ szabadon

*Ez a táblázat az 5.1. táblázaton, in: i. m. 66–67. o., a 8.1. ábrán, in: i. m. 133. és az első fejezet „The New Synthesis” című részén alapul, in: i. m. 8–13. o.

¹³ Ezek a gondolatok néhány fogalom rövid összességét képezik, helyük: i. m. 6–8. o.

¹⁴ i. m. 8. o.

¹⁵ i. m. 61. o.

¹⁶ i. m. 62. o.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a politikai kultúrák pluralitásával van dolgunk, azaz mindegyiknek megvan a maga preferált bizonyossága (morális elve), szerveződése, racionalitása, alapvető kockázata és konszenzusmodellje. A konszenzus régi, egydimenziós modellje ezért többé már nem működőképes: különböző konszenzusmodellek vannak, és a kontextustól függ, hogy melyiküknek van meghatározó helyzetben. Bizonyos körülmények között mindegyik érvényes. Ha technikai jellegű bizonyosságról van szó, akkor a szakértők egyetértésre tudnak jutni a bizonytalanság mértében. Ebben az esetben a hagyományos, kvantitatív technológiai hatáselemzésnek van döntő szerepe. A plurális racionalitások ezen elméletét nem tekinthetjük egyszerűen csak relativizmusnak: „A döntéshozási folyamat dinamikus voltának felismerése azt mutatja, hogy a politikai viselkedés determinisztikus modellje nem megfelelő (de azt is, hogy ugyanakkor a politika aktorai a felelősségre vonhatóság, a szavahihetőség és a részvételi képesség szigorú életképességi kritériumainak vannak alávetve), eljutunk a *korlátozott relativizmus* álláspontjára.”¹⁷

A négy politikai kultúrával kapcsolatban elmondható, hogy alapvető vonatkozásait saját morális elveik irányítják: a természetéről kialakított mítoszai meghatározzák racionalitásuk típusait, preferált szerveződési módjait, az alapvető kockázataikat, a konszenzusmodelljeiket. Ha a természet jóindulatú, akkor a piaci tevékenység a környezeti problémák kezelésének is a legjobb módja. Nyugodtan folytathatjuk a piaci ösztönzők azokra történő alkalmazását. Ha a természet mulékony, akkor „minimális mértékű megzavarása válik minden más normát hatálytalanító elvvé, és a kicsi lesz a szép”.¹⁸

Végezetül úgy gondolom, hogy ideje visszatérni a technikai fejlődés morális szabályozásának kérdésére. Megállapítható, hogy a morális vonatkozások elválaszthatatlanok a technikától, és ezért nem tudunk megenni nélkülük. A technikai fejlődést szabályozva azonban a politikai kultúrák pluralitásával állunk szemben, azaz a racionalitások és azon morális elvek pluralitásával, amelyek igazolják a vele kapcsolatos döntéseinket. A determinisztikus döntési modell feladása során kiderül, hogy az etikai elméletek, azaz etikák pluralitására van szükség a technikai fejlődés még kialakulatlan folyamata számára. Az etikai elméletek és fogalmak pluralitása, amely a technológiai fejlődés keretei között működik, a következőkből áll: olyan hagyományos morális elméletek, mint a haszonelvű és a kötelességelvű etika; az alapvető politikai kultúrák specifikus morális elvei, a hivatás-etikák, a józan ész erkölcsse és – közvetve – az általános társadalmi és vallási elméletek morális vonatkozásai.

Számunkra mindebből az a lényeges következtetés adódik, hogy egyrészt elemzéseink nem alapulhatnak kizárólag csak az objektivista, vagy a szubjektív (konstruktivista) kockázatfelfogáson. Mindkettőt figyelembe kell vennünk. De a mai ismereteink szerint egymáshoz való viszonyuk nincs tisztázva. Ennek a feladatnak a megoldása még hátravan. Ennek során fontos szerepet játszik *az etika szerepének pontos meghatározása*.

¹⁷ i. m. 52. o.

¹⁸ i. m. 9. o.